

Кәрібаев Б.Б.

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

**ТӘУЕКЕЛ ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ 1590-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ
МӘУЕРЕННАХРҒА ЖОРЫҚТАРЫ**

Автор мақаласында XVI ғасырдың соңғы жылдарындағы Қазақ хандығы мен Мауереннахрдағы шайбанилық әулет арасындағы қарым-қатынастар мәселесін қарастырады. Бұл қарым-қатынастардың негізгі өзегіне – Түркістан аймағы үшін күрестер жатты. Мақалада автор сол күрестердің тарихына шолу жасай келе, Тәуекел хан тұсында да оның жалғасқанын, Тәуекел ханның шайбанилық билеуші II Абдулла ханмен күресу үшін Мәскеу патшасына елші жібергенін, қазақ елшісі Мәскеуде Иран елшілерімен байланыс жасап, Аббас шах адамдарымен Тәуекел хан адамдары арасында қатынас орнатқанын деректерге сүйене отыра зерттейді. Тіпті Мауереннахрға қарсы күресте Қазақ хандығы мен Иран арасында әскери одақ құрылуы мүмкін деген болжам білдіреді. Тәуекел хан жорығының нәтижелі болуының себептеріне ханның жеке басындағы қасиеттері, қазақ қоғамындағы бірлікті жатқызады. Осы жорық нәтижесінде Түркістан аймағы Қазақ хандығының құрамына түпкілікті енеді.

Түйін сөздер: Тәуекел хан, Мәуереннахр, жорық, Түркістан, елшілік.

Karibaev B.B.

Corresponding member of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor,
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Taukel Khan and his Campaigns in Mauerenahr in the 1590th years

In the article, the author examines the problems of the relationship between the Kazakh Khanate and the Mauerenahr Shayban dynasty of the late 16th century. The core of this relationship was the struggle for Turkestan. In the article the author, relying on sources, examines the history of these battles, investigates the facts that Taukel Khan in the struggle with the Shayban ruler Abdullah II Khan sent an ambassador, and also about establishing a connection between the Kazakh ambassador, the Iranian ambassadors in Moscow and the people of Abbas Shah. Even in the struggle against Mauerenahr, there is a possibility that a military alliance between the Kazakh Khanate and Iran can be established. The reasons for the effectiveness of Taukel Khan's campaigns are the personal qualities of the khan, the unity of the Kazakh society. Because of this campaign, the Turkestan region finally became a part of the Kazakh Khanate.

Key words: Taukel Khan, Mauerenahr, campaign, Turkestan, embassy.

Карибаев Б.Б.

Член-корреспондент НАН РК, доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Тауекел хан и его походы в Мауереннахр в 1590-е годы

В статье автор рассматривает проблемы взаимоотношений между Казахским ханством и шайбанской династией Мауереннахра конца XVI века. Ядром этих отношений была борьба за Туркестан. В статье автор, опираясь на источники, рассматривает историю этих сражений, исследует факты о том, что Тауекел хан в борьбе с шайбанским правителем Абдуллою II ханом

отправил посла, а также об установлении связи между казахским послом, иранскими послами в Москве и людьми Аббас шаха. Даже в борьбе против Мауереннахра существует вероятность того, что между Казахским ханством и Ираном может быть установлен военный альянс. Причинами эффективности походов Тауекел-хана являются личные качества хана, единство казахского общества. В результате этого похода Туркестанский регион, наконец, вошел в состав Казахского ханства.

Ключевые слова: Тауекел хан, Мауереннахр, поход, Туркестан, посольство.

Кіріспе

XV-XVI ғасырлардағы қазақ хандарының көршілес елдермен жүргізген сыртқы саясатының негізгі мақсаты – қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуы үдерісін соңына дейін жеткізу болды. Дешті Қыпшақ тұрғындарының басым бөлігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқандықтан оларға аумақтың солтүстік бөлігіндегі – Тобыл, Есіл өзендерінің орта ағысы бойындағы жазғы жайылымдардың маңызы қандай болса, оңтүстік бөліктегі – Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысы бойында қысқы жайылымдар мен қоныс – тұрақтардың маңызы одан кем болмады. Бірнеше мың жыл бойы осы аумақта дәстүрлі шаруашылық түрін дамытқан жергілікті тұрғындарға Дешті Қыпшақ аумағы толықтай этникалық аумақ болып саналды. Сонымен бірге Дешті Қыпшақтың жекелеген аймақтарының өте ерекше маңызы да болды. Сондай аймаққа XIV-XVI ғасырларда Түркістан аймағы деп саналған Сырдың орта және төменгі ағысы бойындағы өңірлер жатты.

XIII-XV ғасырларда Ақ Орда хандығы үшін, одан кейін Әбілқайыр хандығы үшін және Қазақ хандығы үшін Түркістан аймағындағы қалалар мен өңірлердің шаруашылық, экономикалық, саяси-әкімшілік, мәдени-рухани, геосаяси маңыздарға ие болғандығы белгілі (Кәрібаев, 2015: 179). Соған байланысты Дешті Қыпшақ билеушілері мен Мауереннахр билеушілері арасында бірнеше ғасыр бойы аймақ үшін күрес жүрді.

XIV ғасыр соңында Ақсақ Темір мен Ақ Орда хандары, Тоқтамыс хан мен Ақсақ Темір, Барақ хан мен Ұлыбек мырза араларында болған күрестер мен соғыстардың ең басты себебіне Дешті Қыпшақ пен Мауереннахр билеушілерінің осы аймаққа үстемдік орнатуға ұмтылыстары жатты. XV ғасырдың 70-ші жылдарының басында Дешті Қыпшақтың басым бөлігінде өз билігін таратқан Қазақ хандығының алдында Сырдың орта ағысы бойындағы қысқы жайылымдар мен жерлерді, қалалар орналасқан өңірлерді қайтару міндеті тұрды.

XV ғасырдың соңғы ширегінде бұл күресті Керей мен Жәнібек хандардың мұрагерлері – Бұрындық хан, Қасым хандар жүргізеді. Одан кейінгі хандықтың «уақытша әлсіреу» кезеңінде аймақ жері Мауереннахрдағы шайбанилық әулетке тәуелді болып қалды. Хақназар хан тұсында Қазақ хандығы бұл аймақты қайтару үшін ұзаққа созылған күрестер жүргізгені белгілі. Ғасыр соңында қазақ ханы Тәуекел бұл күресті одан әрі жалғастырып, ақыры оң нәтижеге қол жеткізеді. Оның 1597-1598 жылғы Мауереннахрға жасаған жорықтарының нәтижесінде Сыр бойындағы өңірлер мен жерлер Қазақ хандығының құрамына толығымен және түпкілікті түрде қосылады. Сөйтіп, аталған аумақ қазақ халқының этноаумағы болып қалыптасады. Міне, аталған аумақтың қазақ халқының этноаумағына қосылуында Тәуекел ханның ұзақ жылдар бойы жүргізген саясаты мен оның 1597-1598 жылдары Мауереннахрға жасаған жорықтарының нәтижелері тікелей маңыз атқарады. Осыған орай, біз осы жұмысымызда Тәуекел ханның осы жорықтарының барысы мен маңызын ашып көрсетуді мақсат етіп қойдық.

Әдістеме

Тәуекел хан және оның 1590-шы жылдардағы Мауереннахрға жасаған жорықтарын қарастыру барысында біз тарихи мәселелерді зерттеу барысында қолданылатын тарихилық принциптері мен ғылыми зерттеулердің тәсілдері қолданылды. Сондай-ақ қазақ хандарының Мауереннахр билеушілерімен Түркістан аймағы үшін күресінде сабақтастық және үздіксіздік принциптері басшылыққа алынды. Зерттеу тәсілдері ішінен жазба дерек мәліметтерімен жұмыс істеу барысында салыстыру, талдау тәсілдері жиі қолданылды.

Тәуекел ханның жорықтары қарсаңындағы жағдайлар

Тәуекел ханның билікке қалай келгені жөніндегі мәселелерді қарастырмай-ақ, біз бірден

оның сол жылдардағы Мауереннахр билеушісі II Абдаллах ханмен жүргізген саясатына көшелік.

Тәуекел хан тұсындағы Қазақ хандығының Мауереннахрдағы шайбанилық әулетпен екі жақты қарым-қатынастарының басты мәселесі – Түркістан аймағындағы қалалар мен өңірлер болып қала берді. Ал өз кезегінде шайбанилық билеуші Түркістан аймағынан айырылмауға тырысты. Қазақ хандығы үшін шайбанилық әулетпен күресте өте қолайлы жағдай атқарған факторға – Мауереннахр билеушісінің өзінің оңтүстік-батыстағы көршісі – Ирандағы сефевилік әулетпен жаулық қарым-қатынасы жатты. Бұл көршілер арасындағы қарым-қатынастардың басты өзегі тағы да территория болды. Хорасан аймағы мен оның қалалары үшін екі елдегі әр кезеңдегі билеуші әулеттердің күресі бірнеше ғасырға созылғаны белгілі. Сол күрестердің бір кезеңі XVI ғасырдың соңғы жылдарына тұспа – тұспал келді. Тәуекел ханның да Түркістан аймағы үшін күрестері дәл осы жылдары өтеді.

Мәселе түсінірек болуы үшін шайбанилық және сефевилік әулет билеушілері арасындағы күрестер барысына шолу жасалық.

Шайбанилық әулет өкілі II Абдаллах хан әкесі Ескендірді Бұхарада хан көтеріп, әулеттің басқа өкілдерімен ашық күреске шығады да, бәрін жеңіліске ұшыратып, Мауереннахрдың жеке-дара билеушісіне айналады. 1583 жылы әкесі қайтыс болғаннан кейін өзін ресми түрде хан жариялап, келесі жорықтарын Хорасан, Бадахшан, Хорезм аймақтарына бағыттайды. Ол 1584 жылы – Бадахшанды, 1588 жылы – Гератты, 1595 жылы – Хорезмді бағындырады (Гафуров, 1989: 274). 1587 жылы Иранда 16 жасында таққа отырған атақты сефевилік билеуші Аббас шах Хорасан аймағын қайтару үшін дипломатиялық, әскери жолдарды пайдаланады. Ол екі майданда соғыспау үшін 1590 жылы Осман империясымен бейбіт келісімге келеді. 1593 жылдың соңында Мәскеуге өз елшілігін жібереді. 1594 жылы қаңтарда Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммед бидің Мәскеуде ол елшілікпен жолыққаны және Бұхара ханына қарсы күресу үшін келіссөздер жүргізгені белгілі (Казахско-русские отношения, 1961:3-5). Тәуекел хан ордасында болған иран елшісінің өкілі 1595 жылдың қазан айында Вельямин Степановпен бірге Мәскеуге қайтып оралғанын атап өттік. Иран елшілігінің өкілін шамамен келесі жылы, яғни 1596 жылы өз еліне қайтып оралған деуге болады. Оның Тәуекел ханмен болған келіссөздер қорытындысы тарихта әлі күнге дейін белгісіз, бірақ қазақ ханы

мен иран шахының ортақ қарсыласына қатысты ортақ келісім жасады деп ой түюге болады.

Осы тұста мынадай мәселені айта кеткенді жөн көреміз. 1594 жылы 30 мамырда орыс патшасы Федор Иванович Аббас шахтың Мәскеуге келген елшілігіне жауап ретінде князь А.Д.Звенигородский бастаған елшілікті Иранға аттандырады. Иран шахы орыс елшісін сол жылдың 6 қарашасында өз сарайында қабылдап, орыс патшасының Түркияға, Қырымға, неміс императоры Рудольфке, Литва короліне, Ноғай Ордасына, Дағыстан билеушісі Шевкалға, Бұхара ханына және тағы басқа елдерге қарым-қатынасы жөнінде сұрақтар қойып, қажетті ақпараттар алады (Корсакова, 1916: 313). Бірақ Қазақ хандығы жөнінде, қазақ ханының орыс патшасымен, шайбанилық билеушімен қарым-қатынасы жөнінде ешқандай мәлімет айтылмайды. Біз оның айтылмау себебін былайша түсіндіруге тырысамыз.

Тәуекел ханның елшісі Құл-Мұхаммед би мен Аббас шахтың елшісі арасындағы Мәскеуде өткен келіссөз бойынша екі елшіліктің бір-бір өкілдерін Қазақ елі мен Иранға жіберу жөнінде келісілген болатын (Казахско-русские отношения, 1961:3-5). Иран елшілігінің бір өкілі В.Степановпен бірге Тәуекел ханға келіп кеткенін айттық. Ал қазақ елшілігінің өкілі туралы ешқандай жерде айтылмайды. Бірақ ол қазақ елшілігінің өкілі Иранға келмеді дегенді білдірмейді. Біздің ойымызша, қазақ өкілі Иранға ирандық елші Ази Хұсраумен бірге келген. Князь А.Д.Звенигородский елшілігі Иранға 1594 жылдың 22 қыркүйегінде келсе, иран елшісінің кемесі «қарсы сокқан желдің қырсығынан» 7 күн кешігіп келеді. Орыс елшісін иран шахы бірден қабылдамай, ұзақ күттіреді. Тек бір жарым айдан кейін ғана ол шахтың қабылдауында болады (Корсакова, 1916: 311). Ал осы аралықта Ази Хұсрау елшілігіндегі қазақ өкілінен Аббас шахтың адамдары немесе шахтың өзі қазақтар туралы, Тәуекел хан және оның Мауереннахрдағы шайбанилық әулетпен, орыс патшасымен қарым-қатынастары туралы мәліметтерді біліп алған деуге болады. Сол себепті де Аббас шах орыс елшісінен қазақтарға қатысты өзіне белгілі ақпаратты сұрамаған деп ой түюге болады.

Жалпы, осы кездегі қазақ-иран елшілік байланыстарының қорытындысынан біз, қазақ ханы мен иран шахының Мауереннахрдағы шайбанилық әулет билігіне қарсы күресінің алдын-ала келісіп жүргізгендігін байқауға болады. Енді нақты Тәуекел ханның XVI ғасырдың

соңғы жылдарындағы Мауереннахрға жасаған жорықтарына ауысалық.

Тәуекел ханның 1597 жылғы Мауереннахрға жорығы

Тарих ғылымында XVI ғасырдың 90-шы жылдарының соңында Тәуекел ханның Мауереннахрға тек 1598 жылғы жорығы жөнінде айтылады және ол мәселені біршама жақсы қарастырылған деп санаймыз (Вельяминов-Зернов, 1864: 345-352; Абусеитова, 1985: 83-91; Абусеитова, 1981: 124-141). Сол тұстағы оқиғаларды баяндайтын жазба деректердегі мәліметтерді терең қарастыру және оларды бір-бірімен салыстыру барысында біз, XVI ғасырдың соңында Тәуекел ханның Мауереннахрға жорығы екі рет, алғашқысы – 1597 және соңғысы -1598 жылы болғанын көреміз. Яғни бірінші жорық II Абдаллах ханның тірі кезінде, ал екіншісі Бұхара ханы қайтыс болғаннан кейін болғанын анық көруге болады. Ортағасырлық дерек мәліметтерінің көбінде 1598 жылғы жорық туралы айтылады. Тек екі деректе ғана – Искандер Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси» және Хожамқұли – бек Балхидың «Тарих-и Кипчаки» еңбектерінде Тәуекел ханның 1597 жылдың соңы мен 1598 жылдың басындағы жорығы жөнінде қысқаша болса да баяндалады (Вельяминов-Зернов, 1864: 342-343; 8; 394-395). «Тарих-и Кипчаки» дерегіндегі мәліметтің қысқаша мазмұны мынадай: «Қазақ сұлтандары әкесі мен ұлы [Абдаллах –хан мен Абд ал-Мумин -хан] арасындағы тартыс туралы хабарды естіп, бас көтерді. Тәуекел хан көп әскерімен Бұхараны бағындырмақ болды. Абдаллах хан ұрысқа [өзінің] қолбасшыларын алып шығады. Бұл ұрыста көптеген атақты өзбектер қаза тапты. Жеңіліп қашқан әскер Бұхараға келді. Бұл оқиға [хан үшін] қосымша күйініш болды. Ол әскер жиып, қазақтардың жорығына төтеп беру үшін Самарқан жаққа беттейді. Осы кезде ол қайғы мен күйініштен ауыра бастап, бір мың жетінші (1598/1599) жылы қайтыс болды. Ол Бұхара қаласындағы Хожа Нақышбанда мазарында жерленді...» (Ибрагимов, Мингулов, Пищулина, Юдин, 1969: 394-395). В.В. Вельяминов-Зернов Искандер Мунши еңбегіндегі Тәуекел ханның 1597-1598 жылғы Мауереннахрға жорығы туралы мәліметтің мазмұнын былайша аударып береді: «Әкесі мен ұлы арасындағы қастық пен жаулық туралы хабар Түркістанға тарағанда, бұған дейін Абдулланың күшінен қорқып тыныш өмір сүріп жатқан қазақ сұлтандары бас көтерді. Олардың бірі, өзі хан

атағын иеленіп алған Тәуекел – сұлтан қазақ көп әскермен Ташкентке таяп келеді. Абдуллахан оны өзіне лайықты қарсылас деп санамай, оған қарсы өз әулетінің сұлтандарын, шекаралас аймақтардың әмірлерін және әскерінің бір бөлігін жіберумен шектеледі. Екі жақ әскері Ташкент пен Самарқанд аралығында кездесіп, қанды шайқас болды. Ханның бұған дейін ешқашан жеңіліс көрмеген әскері жеңіліс тапты. Әмірлер мен қолбасшылардың көп бөлігі және бірнеше сұлтан қаза тапты, ал әскердің аман қалған бөлігі өте нашар және жалынышты күйде Бұхараға қашып келді. Бұрын да ұлының әрекетінен күйініп отырған ханды бұл жағдай одан әрі қатты қайғыландырды... Ол тек қана әскер жиып, жеңілістің орнын жабуды ойластырды. Әскер жиылып, туындаған қауіптің алдын алу үшін және Тәуекел ханнан кек алу үшін Самарқанға бет алды, бірақ онда келісімен ұлының бағынбауы мен қазақтардан жеңілу салдарынан болған қайғы оның денсаулығы күрт нашарлатып жіберді. Ауруы күшейіп, ол көп ұзамай қайтыс болды» (Вельяминов-Зернов, 1864: 342-343).

Келтірілген екі дерек мәліметінен көріп отырғанымыздай, Тәуекел ханның бұл айтылып отырған жорығы кезінде II Абдаллах хан әлі тірі болған. Шайбанилық ханның нақты қайтыс болған жылы мен күні ғылымда анық белгілі, ол – 1598 жылдың 8 ақпаны (Абусеитова, 1985: 69). Олай болса, келтірген дерек мәліметтері Тәуекел ханның бұл жорығы 1597 жылдың соңы мен 1598 жылдың басында, яғни Бұхара ханының тірі кезінде болғанын көрсетеді.

Абдаллах – ханның ұлы, әрі мұрагері Абдал-Мумин ханның әкесінен соң Бұхара қаласында таққа отырғаны көпшілікке мәлім. II Абдаллах ханның қайтыс болғаны жөніндегі хабарды естісімен Иран шахы бірден Хорасанды тезірек қайтару үшін жорыққа дайындалады да, 1598 жылдың 9 сәуірінде астанасы Исфаханнан Гератқа қарай аттанып шығады (Семенова, 1956: 90). Ал Тәуекел ханның Мауереннахрға жорығы алты айдан кейін, яғни Абд-ал Мумин хан қастандықпен өлтірілгеннен кейін басталады. «Тарих-и Кипчаки» дерегінің авторы бұл жөнінде «Абд-ал Мумин ханның өлтірілгендігі туралы хабарды ести сала...Тәуекел хан Ташкент пен Мауереннахрды бағындыру жолына кірісті», - деп жазады (Ибрагимов, Мингулов, Пищулина, Юдин, 1969: 395).

Жоғарыда келтірілген дерек мәліметтерінен Тәуекел хан мен Аббас шахтың Мауереннахр мен Хорасандағы шайбанилық әулеттің билігіне

қарсы жүргізген күрестері алдын-ала жасалған екіжақты келісімнің нәтижесінде жүзеге асқан деуге болады. Мұндай келісім Тәуекел ханның ордасында болған ирандық елшілік өкілі мен Иранға жіберілген қазақ елшісі өкілінің жұмыстарының нәтижесі деп түсінеміз. Тәуекел хан келісімге сай Мауереннахрға алғашқы жорығын 1597 жылы II Абдаллах ханның тірі кезінде жасаса, Аббас шах болса, Бұхара билеушісі қайтыс болғаннан соң, 1598 жылы ұйымдастырады. Тәуекел ханның келесі жорығы 1598 жылы II Абдаллах ханның мұрагері қайтыс болғаннан кейін жасалады. Осылайша, Тәуекел ханның Мауереннахрдағы шайбанилық әулеттің билігіне қарсы күресі – оны тек қазақ тарихындағы ғана емес, сонымен бірге XVI ғасыр соңында бүкіл Орталық Азия аумағындағы танымал саяси қайраткер деңгейіне дейін көтереді.

Тәуекел ханның 1598 жылғы Мауереннахрға жорығы мен барысы және оның қазақ тарихындағы маңызы

Жоғарыда атап өткеніміздей, Тәуекел ханның жорығы 1598 жылы жаз айының соңында Абд ал-Мумин ханның қастандықпен өлтірілуінен кейін басталады. Бұхара тағында алты ай отырған оны жергілікті әмірлер жасырын түрде қастандықпен өлтіреді. Бір қызығы, Мұхаммед Юсуф Мунши бойынша, Абд ал-Мумин ханға қастандық ұйымдастырушылардың басында беделді бір қазақ ақсақалы болған. Ол былай деп баяндайды: «... Оның (Абд ал-Мумин ханның – Б.К.) билігі алты айға созылды. Бұхарлықтардың әкесінің қайырымдылығы мен ізгілігіне үйреніп қалғанын және өзінің іс-әрекеттеріне наразы болып, жаман бірдене ұйымдастырмақ ойларын Абд ал-Мумин білді. Ол бұхарлықтардың ең беделді танымал адамдарының көзін жоймақ болды. Олар болса оны біліп қойып, жасырын кеңеске жиналды да, өздерінің үлкен істі (орындауға) дайын екендіктерін мәлімдеді. Жиналғандар ішінде бір ақсақал қазақ бар еді, ол былай деді: «Олай істеуге болмайды», – деп, орнынан тұрып, жиналысқа қатысушылардың әрқайсысының кеудесін кезек-кезек қолымен ұстап шықты да, ойымызды жүзеге асыруды айтқанда бәрінің жүректерің қатты соғып кетті. Тек екі адамға қарап тұрып: «Сендердің жүректерің орнында тұр»,-деді ақсақал. Ойластырған істі жүзеге асыру жаңағы екі адамға жүктелді» (Семенова, 1956: 69). Сол екі адам Абд ал-Мумин ханды өлтіріп, басын кесіп алады (Семенова, 1956: 69-70).

Дерек мәліметіндегі есімі белгісіз ақсақал қазақтың Тәуекел ханға қаншалықты қатысы бар екені беймәлім. Дегенменде, біз 1580-шы жылдардың басынан бері Тәуекелдің Мауереннахрда болғанын, Бұхарамен ашық түрде де, жасырын түрде де саясат жүргізгенін, 1594 жылдан бастап басты қарсыласы шайбанилық әулет екенін ескере келе, ақсақал қазақтың жай адам емес, Тәуекел ханның Бұхара қаласындағы сенімді адамдарының бірі деген ойға көңіліміз ауады. Және ол адам жалғыз болмаған. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» мәліметінде II Абдулла ханның ең сенімді, әрі белгілі әмірлерінің бірі – Абд ул – Уаси би деген әмірдің хан өлімінен кейін Тәуекел хан жағына шығып, Абд ал-Мумин ханға қастандық ұйымдастырушылардың бірі болғандығы және Тәуекел ханды Мауереннахрға жорық жасауға шақырғандығы айтылады (Вельяминов-Зернов, 1864: 351). Осындай мәліметтерге қарап, Тәуекел ханның Мауереннахр қалалары мен оның астанасы Бұхара қаласында ықпалының күшті болғандығын көреміз. Осы факторлар 1598 жылғы жорықта Ташкент, Акси, Андижан, Самарқанд секілді қалалардың қазақтар жағына ұрыссыз өтуінің көп себептерінің бірі болса керек.

Алдыңғы беттерде айтып өткеніміздей, Тәуекел ханның 1598 жылғы Мауереннахрға соңғы жорығы туралы мәліметтер «Тарих-и аламара-йи Аббаси» мен «Тарих-и Кипчаки» еңбектерінде біршама жақсы баяндалады. Екі деректегі мәліметтерді бір-бірімен толықтыра отыра, жорық барысын қарастыралық.

Тәуекел ханның жорығы жаздың соңғы айында басталады. Искандер-бек Муншидың мәліметтеріне қарап, Тәуекел хан жорыққа жүз мыңнан аса әскер шығарған және ол әскердің бәрі Дешті Қыпшақ пен Түркістан аймағындағы тайпалардан жасақталғанын көреміз (Вельяминов-Зернов, 1864: 347-348). Дерек мәліметінде Тәуекел хан әскерін автор «Түркістандық және «көшпелі өзбектер» тайпаларынан жиналды» деп жазады. Бұл жерде «көшпелі өзбектер» дегеніміз – Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі Дешті Қыпшақ тайпаларының жиынтық атауы, негізінен XV ғасырдың екінші ширегінде Әбілқайыр ханның билік құрған жылдары оның қол астына қараған тайпаларға қатысты айтылады. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін қазақ хандарының билігі тараған Дешті Қыпшақтың басым бөлігіндегі тайпалардың бәрі қазақтар деп атала бастайды. «Көшпелі өзбектер» терминін көбінесе сол кезеңдегі парсылық авторлар қолданады. Ал түркістандық тайпалар

деп Искандер-бек Мунши Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы жартылай отырықшы және жартылай көшпелі жергілікті тайпаларды айтып отыр.

Одан әрі Искандер-бек Мунши өз баяндауын былайша жалғастырады: «Тәуекел ханның осыншама мол әскеріне жергілікті өңірдің тұрғындары ешбір қарсылықсыз бағынды. Аз уақыт ішінде ол Орта Азияның Ташкент, Ахси, Андижан, Самарқан сияқты ірі қалалары мен өңірлерін Бұхара аймағының қаласы Мианқалға дейінгі жерлерді басып алады. Самарқанда 20 мыңдық әскермен інісі Есім сұлтанды қалдырып, өзі 70-80 мың әскермен Бұхара алу мақсатымен қалаға бет алады. Бұхарада 15000 мыңға жетпейтін әскер болғандықтан, Пір-Мұхаммед хан мен әмірлер жаумен ашық майданға шықпай, қала бекінісі мен мұнараларын күшейтеді. Тәуекел хан қалаға жақын келіп, әскері бірнеше бөліктерге бөлінеді де, қаланы түгелдей қоршауға алады. Бұхарлықтар күн сайын қаланың әр қақпасынан қарсыластарына шабуылдар жасап, олардың адам санына шығындар келтіріп отырады. Осылайша он бір күн бойы осындай ұрыстар болып тұрады. Он екінші күні Бұхарадағы барлық әскер қаладан шығып, күннің атысынан күннің батысына дейін соғысады. Осы күні бұхарлықтар жеңіске жетеді. Ал Тәуекел хан шегінуге мәжбүр болады. Шегінген әскердің алды Самарқандқа жеткенде болған оқиға түгелдей Есім сұлтанға баяндалады.

Мұндай хабарды естіген Есім сұлтан ашуланып ағасына мынадай сипатта хабар жібереді: «Соншама әскермен азғантай ғана Бұхара әскерінен жеңіліп, шегіну деген ұят және өте қатты ұят нәрсе, егер хан Самарқандқа келсе, бұл жақта да Бұхара жақтағыдай самарқандықтардың бізге бағынбауы мүмкін. Хан шегінісін тоқтатып, кері оралсын, мен оған өз әскеріммен қосыламын». Тәуекел хан інісінің кеңесін құп алады да, қайтадан Бұхараға бет алады. Көп ұзамай оған Есім сұлтан келіп қосылады. Бұхараға да Балхтан көмекке күш келіп жетеді. Екі жақтың әскері Мианқалдың Ұзынсақал деген жерінде кездесіп, ұрысты бастап кетеді. Шайқастар

қайта жалғасып, бір айдай уақытқа созылады. Соғысушы екі жақ түпкілікті жеңіске жете алмайды. Осындай бір сәтте Тәуекел хан әскерді өзі бастап ұрысқа түседі. Қарсыластар жағынан көп әскер шығынға ұшырап, бұхарлықтардың ең беделді және танымал адамдары қаза табады. Осы шайқаста Тәуекел ханның өзі де ауыр жарақат алады. Хан жараланғаннан кейін қазақ әскерлері Ташкентке оралады. Ал көп ұзамай Тәуекел хан қайтыс болады (Вельяминов-Зернов, 1864: 350-351).

Қорытынды

Енді Тәуекел ханның жорықтарының қорытындысы жөнінде ойларымызды түйіндейік.

Біріншіден, Тәуекел ханның қарастырып отырған жылдардағы Мауереннахрға жорығының нәтижелі аяқталуы, ең алдымен сол тұстағы қазақ қоғамында және билеуші әулет өкілдері арасында қалыптасқан саяси тұрақтылықтың арқасында жүзеге асқан дейміз. Осы бағытта Тәуекел хан жүргізген саясат оның жеке басындағы ұйымдастырушылық қабілеттерінің жоғары деңгейде және аз уақытта қазақ ханының соншама көп әскер жинауы оның беделінің зор болғандығын көрсетеді.

Екіншіден, Мауереннахр билеушілерімен күреске дайындық барысында Тәуекел хан Орыс мемлекетімен, Иран шахымен елшілік қатынастар мен байланыстар жасап, Еуразия мен Орталық Азия аумақтарына танымал тұлға ретінде белгілі болады.

Үшіншіден, Тәуекел хан жорығының нәтижелі аяқталуы қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуында зор маңызға ие болды. XV ғасырдың 70-ші жылдарының басында басталған бұл үдеріс ұзақ уақытқа созылып, XVI ғасыр соңында қазақ халқы үшін сәтті аяқталады. Жорықтың нәтижесінде Түркістан мен Ташкент аймақтары Қазақ хандығының құрамына енгізіледі. Ташкент қаласы мен аймағы екі ғасыр бойы Қазақ хандығының құрамында болады.

Мақала «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» мақсатты бағдарламасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Абусейтова М.Х. (1985) Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука, 104 с.
 Абусейтова М.Х. (1981) Из истории казахско-среднеазиатских отношений: события 1598-1599 годов. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 192 с.
 Вельяминов-Зернов В.В. (1864) Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. Санкт-Петербург, 498 с.

Гафуров Б.Г. (1989) Таджики. кн. II. – Душанбе: Ирфон.

Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (1961) (Сборник материалов и документов). Издательство Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата,

Кәрібаев Б. (2015) Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы –XVI ғ. алғашқы ширектері). Алматы: «Сардар» баспа үйі, 176 б.

Корсакова В. (1916) Звенигородский, Андрей Дмитриевич //Русский биографический словарь : в 25 томах. Жабокритский-Зяловский. Петроград, 588 с.

Мухаммед – Юсуф Мунши. (1956) Муким-ханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечание и указатели профессора А. А. Семенова. ИВ АН УзССР. Ташкент.

Тарих-и Кипчаки. (1969) // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата, 652 с.

References

Abuseitova M.H. (1985) Kazahskoe hanstvo vo vtoroy polovine XVI veka [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century]. Alma-Ata: Nauka, 104 s.

Abuseitova M.H. (1981) Iz istorii kazahsko-sredneaziatskih otnosheniy: sobyitiya 1598-1599 godov [From the history of Kazakh-Central Asian relations: the events of 1598-1599]. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 192 s.

Velyaminov-Zernov V.V. (1864) Isledovanie o Kasimovskikh tsaryah i tsarevichah [The study of Kasimov's tsars and princes]. Ch.2. Sankt-Peterburg, 498 s.

Gafurov B.G. (1989) Tadjhiki [Tajiks]. кн. II. – Dushanbe: Irfon.

Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah. (1961) [Kazakh-Russian Relations in the 16th-18th centuries] (Sbornik materialov i dokumentov). Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR. Alma-Ata,

Karibaev. B. (2015) Kazakh handygynyn kusheiu (XV g. sony-XVI g. algashky shirekteri) [Enhancement of the Kazakh Khanate (the first quarter of the XV century – the first quarters of the XV century)]. Алматы: Sardar. 176 b.

Korsakova V. (1916) Zvenigorodskiy, Andrey Dmitrievich //Russkiy biograficheskiy slovar : v 25 tomah [Russian Biographical Dictionary]. Zhabokritskiy-Zyalovskiy. Petrograd, 588 s.

Muhammed – Yusuf Munshi. (1956) Mukim-hanskaya istoriya. Perevod s tadjhikskogo, predislovie, primechanie i ukazateli professora A. A. Semenova. IV AN UzSSR. Tashkent.

Tarih-i Kipchaki. (1969) // Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries] (Izvlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochineniy) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pischulina, V.P. Yudin. Alma-Ata, 652 s.